

tiuhini (Etiuhini) և Արգիշտի յաջորդ՝
Մարգարիի արձանագրութեան մէջ [Սէյս
XLIX, 13], Այս բոլորը վկայում է E-
tiuhni երկրի մեծ նշանակութեան մասին. ակ-
նեբէ է, որ Ուրարտեան միապետների ջանքն
կոպկասի սահմաններում դարձրած էր առ-
այն, որ նուաճեն Etiuhni երկիրը։ Ուրեմն,
բնական է ենթադրել, որ Etiuhni երկիրը
կենդանական աշխարհ էր կովկասում, և
որիշ երկիրները մասամբ կախում ունէին
նորանից։ Դորանով, զուգէ, կարելի է մեկ-
նել այն տարօրինակ իրողութիւնը, որ E-
tiuhni երկիրն յիշում է կարս-չայից հետո,
էլաոի արձանագրութեան մէջ, Երևանի մօտ։
Ահա Սարգամիշի արձանագրութեան
թարգմանութիւնը [N°. XXI]:

- տող. 1 Ես տիրեցի քաղաքին Աշուրեանի,
» 2 քաղաքներին Աշտուահինի երկրին
» 3 . . . բերդ կանգնեցի,
» 4 քաղաքին Աշտուահինի ես տիրեցի,
» 5 Էտիուհնի երկիրն ոռոգեալ (?)
» 6
» 7 Խալդի.
» 8 Արգիշտի ասում է.
» 9 ըսահրամանին (չաստուածի) Խալդի,
» 10 (չաստուածին) Թէէշթա (չաստուա-
» ծին) Արգիշտի չաստուածոց, —
» 11 յաջողութիւն տան ինձ չաստուած,
» ներք
» 12 երկու կանգուն (°) . . . ես
» խլեցի
» 13 քաղաքիցն Կալարտի
» 14 . . . ես բաժանեցի նոցա
» 15 100 20 100
» 16 150 6000 100
» 17 Խալդիացոց մեծաց,
» 18 Արգիշտի, որպէս Մենուայի
» 19 արքային հօգրին, արքային երկրին
» Բիայի,
» 20 որ բնակւում է քաղաքումն Տուշ-
» պա,
» 21 Արգիշտի ասում է՝
» 22 ով այս արձանագրութիւնը կ'հե-
» ռացնէ,
» 23 ով կը ջնջէ անունը այս մարդու

» 24 չաստուածներն Խալդի, Թէէշթա,
Արտինի
Հետեւալ երկու տողերը անվերծանելի են։

Խ. ՅՈՎՀԷՆՆԻՍԵԱՆՑ

Շարայարեյի

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԿՈՐԵԱՆ

ԵՒ ԻՐԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՑ

(Շար. տիւս յէջ 110)

ԵՐԿՈՒ գրութիւնը, որք մի եւ նոյն
ներթին վերայ ճառեն եւ երկուքն այլ միան
գամայն հնութեան դրոյմը ունենան, մի եւ
նոյն հեղինակին անունը կրելով, մի եւ նոյն
գրչին ընծայուելով, եւ սակայն իրարմէ տար-
բերին աւելի կամ պակաս պատմուած դէպ-
քերով, լեզուով եւ ոճով, — մեր գրական-
նութեան պատմութեան մէջ անսովոր երե-
ւոյթներէ մին է սա։ Եւ թէ երկուքն այլ
միանգամայն չեն կարող մի եւ նոյն գրչի
արդիւնք լինել, ապա ուրեմն կը մնայ ապա-
ցուցանել՝ ներքին եւ արտաքին փաստերով
թէ այդ երկուքէն որ է բուն իսկական սկզբ-
քնագիր հեղինակին։ Շատք յօտար եւ յազ-
գային բանասիրաց, որք մեր հին մատենա-
գրաց քննութեամբ պարագայ են, կը հակին
ի նպատ քնդարձակին, սակաւք միայն՝ ի
նպատակ համառօտին, ինչպէս կանխաւ ըսինք
նախորդ յօդուածնում մէջ։ Բայց թէ ոչք են
գաճա, ինչ փաստերու վերայ չաստատուած
մէկ կամ միւս կողման չատագովք կը հան-
դիսանան, եւ թէ ինչ կերպով կարելի է
լուծել նոցա տարակոյսները, — ահա այն
զիջաւոր խնդիրք՝ որովք պիտի գրողները հա-
մառօտի ներկայ գլխուս մէջ։

Յայտ է թէ մինչեւ ցամա 1853, — յո-
րում առաջին անգամ լոյս տեսաւ համառօտ
խմբագրութիւնն՝ Վենետիկոյ ս. Վալարու
տպարանէն, — Կորեան անուամբ մէկ գրու-
թիւն միայն կը ճանչցուէր, եւ էր ընդար-
ձակն, որ եւ հրատարակուելով նոյնպէս յի-
շեալ տպարանէն՝ ի շարս Մատենագործանց
նախնեաց յամին 1833, ամենուն ձեռքը կը
յածէր արգէն, եւ որուն իսկական քնագիր

լինելու մասին ոչ ոք կը տարակուսէր: Բայց երբ Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշան, Պարիսու արքունի գրատան Հայ գրչապետ բաժանման մէջ գեներալուած Հնազկի եւ ստուար (գրեալ ի ԺԲ դարու) Ճառընտրի մի մէջ գտնելով Կորեան անուամբ յիշուած ս. Մարութայ վարուց պատմութեան համառոտ օրինակը, ի լոյս ընծայեց գայն յամին 1853 Մոփերայ շարքին մէջ (ի ԺԱ հատորի), իսկոյն Հայկական գիտութեամբ պարապող բանասիրաց ուշադրութիւնը գրաւեց այն. եւ նոյն ժաւմանակէն կրկին դէմքդդէմ մրցող խումբը կազմուեցան Կորեան գրութեան շուրջը: Հարկաւ Լատագովը ընդարձակին կամ համառօտին, առանց սակայն վերնական որոյ եզրակացութեան մի յանգելու ոչ մէկ եւ ոչ միւս կողմն: Բայց այսչափ ինչ յայտնի է, թէ համառօտին պաշտպանը կարծես պարզաբար զգացուած մի մղուածք են յայն, չունելով ձեռքերնին զօրաւոր զէնքեր՝ որովք կարենան կամ իրենց ընդունած կարծիքը պաշտպանել եւ կամ հակառակ կողման փաստերը հերքել, ինչպէս պիտի տեսնուի փոքր ինչ յետոյ: Այսպէս ահա, առաջին իսկ տեսութեամբ, անպայստ տպաւորութիւն մի կը թողու համառօտն ընթերցողին վերայ:

Ոյն խնդրոյս մէջ միակ եւ ապահով առաջնորդ պիտի լինի մեզ, — Կենթագրութի չի հաշուելով Մ. Խորենացին, որու գրքին մէջ ընա՞մ տ եւ ակնարկութիւն անգամ չկայ Կորեան գրութեան մասին, եւ զի տաւ կաւին խնդրոյ նիւթ է նորա գրութեան ժաւմանակին, — Ինքն Ղ. Փարպեցին, որ գրեթէ Կորեան ժամանակակից կը համարուի եւ ս. Մարութայ վարուց եւ նշանագրաց գիւտի մասին իրեն միակ աղբիւր ունեցեր է նորա գիրքը, զոր եւ գրուածելով իբրու ճշը մարտապատում գրութիւն՝ կը յիշէ ոչ մի, անգամ, այլ երկիցս եւ երկիցս¹ ։ Այն տեղ պատմին որոշակի կ'ըսէ թէ ինչ գլխաւոր գիտեր կը բովանդակէր Կորեան պատմութիւնն, զորս ինքն «բազում անգամ կարգալով տեղեկացեալ Հաւաստեալ» քաղեր եւ իւր գրոց մէջ ազուցեր է ։ Հետեւաբար, մանրակրկիտ եւ ուշադիր համեմատութիւն մի Փարպեցեայ պատմածներուն ընդ գրութեան Կորեան, պիտի կարող լինի ցոյց տալ թէ թէ Փարպեցին ո՞րք տեսեր է Կորեան երկու գրութիւններէն եւ ինչպիսի կացութեան մէջ:

Ինչպէս էր թէ համառօտին նպատաւոր խմբին զուգի պիտի Հանդիսանային նոյն իսկ գտողն եւ Հրատարակողը, ինչպէս յայտ է երբորդ տպագրութեան (1894 տարւոյ) յառաջաքանին մէջ գտնուած Հետեւեալ բացատրութեանն, թէ «Ժամանակն յայտնեաց մեզ ընտիր եւ հարազատեցոյն օրինակ մի պատմութեան Կորեան», խօսողով անդ համառօտի մասին: Բայց թէ ինչո՞ւ սա ընտիր եւ հարազատագոյն կը համարուի քան զմիւսն, ինչ փաստեր ունին զայդ հաստատուել համար, եւ այլն, — բոլորովին լուրժին է այդ մասին: Կ'ենթադրեմ թէ անշուշտ՝ յեզուի յստակութիւնն, սեղմ եւ ամփոփ օճն, աւելորդ սեթեւեթներ չունենայն, գրեթէ բառացի նմանութիւնն ինչ ինչ տեղեաց մէջ ընդ Խորենացեայ եւ Փարպեցեայ, եւ այլն, գլխաւոր շարժողութիւնը եղեր են այդ համոզումն ունենալու: Անշուշտ այս կ'ուզուի ակնարկել, երբ 1894ի տպագրութեան յառաջաքանին մէջ՝ երկարաքան հետեւեալ գրաւած կը կոյուի ընդարձակն, որով եւ ոչ արժանաւոր երկարութիւն Կորեան ոսկեղէն գրին: Բայց թէ ըստ ինքեան դժբա բաւական զօրաւոր ապացոյցք են, որոց վերայ հիմնուելով՝ կարելի լինի լուծել այսպիսի ծանրակշիռ խնդիր մի. — յայտ է թէ ոչ, զի դժբա մանաւանդ թէ այնպիսի նշաններ են՝ որք կասկածել կու տան նորա հարազատութեան եւ հնուութեան մասին, ինչպէս պիտի տեսնենք փոքր ինչ յետոյ:

Կոյնպէս գիտնականքն իմին եւ Լանգլուա, ինչպէս յառաջն ըսինք, համառօտին նպատաւոր կարծիք ունին¹, եւ նորա թարգմանութիւնը միայն հրատարակուած է յիշեալ բանասիրի նշանաւոր խոշորագոյն շարքին մէջ: Ինչ ընդարձակն Հագիւ թէ յիշատակուած է իբրու անհարազատ: Ինչ է արդեօք այդ բանին պատճառն: Ինչ թէ պարզաբար հետեւողութիւն մ'է նախորդ կարծեաց, թէ ինքնորոշյալ եւ անխախ ի նախորդէն՝ փաստերով հաստատուած եւ պատճառաբանուած համոզում մի. կամ թէ գուցէ դժուարութեանց բախեցու երկխոյն եղեր է, որով խոյս տալով յրդարանակէն՝ Հակեր են ի նպատակ համառօտին. զի ընդարձակին մէջ յիշուի

1. Պատմութիւն Հայ. Վնեաթիկ, 1875, յէջ 35 (2 անգամ), 103:

1. Դեքտոնքեան մէջ Կ'ըսուի, յէջ 4. «Les RR. PP. Mekhitharistes en ont ensuite donné une seconde édition, en 1854, dans la "Petite Bibliothèque choisie", t. XI, qui est présentée à la première. C'est sur ce nouveau texte qu'a été faite la traduction que M. J. Raphaël Emine a entreprise ». Collection, etc.

շատ ժայռեր կան; պատմական եւ լեզուական դժուարութիւնք եւ խնդիրք՝ կարօտք լուսաբանութեան: Բայց մի թէ բանասերք փախուտ պիտի տան խոթերէ եւ դժուարութիւններէ, թէ ընդհակառակն պիտի հարթեն զայնա եւ այլոց եւս առաջնորդք պիտի լինին: Այս ուրեմն ուրիշ աւելի ծանրաւ իշխո պատճառք եղեր են անշուշտ, որովք յիշեալ լուր՝ դիտականք նախապէս համարեր են համառօտը քան զընդարձակն, զորս առկայն ուղեր են ծածուկ պահել մեզմէ:

Իսկ ընդհակառակն, որոնք որ չատագովք են ընդարձակին սկզբնագիր լինելուն եւ հալապատութեան, ոչ միայն դրական փաստեալով կ'ապացուցանեն իրենց այդ կարծիքը, այլ եւ համառօտին հակառակ գիտնող ապացոյցներ մէջ կը բերեն: Սոյն խնդրով պարպներ են յատկապէս, որքան ծանօթ է ինձ, Ֆետտէր¹, Փ. Միւլլէր², Հ. Բ. Սարգիսեան³. վերջինս բաւական ընդարձակօրէն գրած եւ զրեթէ ամէն կէտ յօշակած է, Կորեան եւ Ագաթանգեղոսի մէջ գտնուած կապք եւ բանաբաղութեան խնդիրը լուծելուն առթիւ, թէ եւ հանած հետեւութիւնն ըստ ամենայնի յաջող չէ. իսկ առաջինք շատ թեթեւակի անցեր են այդ խնդրոյն վերայէն: Սոցո՞ւ ամէնքն այլ կը միաբանին յայսմ, թէ համառօտն իրօք ընդարձակին վերայէն ընտրանօք եղած ծաղկաբաղ մ'է վարուց ու Մետրովքայ⁴, յետագայ որբախօսագրի մի գործ, որ գուրս թողուցեր է՝ ինչ որ իրեն կարեւոր կամ հասկանալի չէր, կամ յատկապէս պատմական չէր⁵. Առ այս մէջ կը բերուին հետեւեալ փաստերն.

ա. Համառօտին կամագրողն յայտնապէս ի գարէն յետոյ եղեր է, վասն զի ունեցեր է առջեւը Խորենացոյ պատմութիւնը⁶ եւ

1. Ի Հայրախօսութեան Ներշնչ. այդ մասն հայերէն թարգմանուած է «Հայկական ուսումնասիրութիւնք Ֆեթթերի» կոչուած գրքակէն մէջ, տպ. ի Վիեննա, յէջս 78-82:

2. Ղ. Փարպեցի եւ Կորիւն, Թրգմ. ի «Հանդէս Ամսօրեայ», 1891. յէջս 178-9:

3. Ագաթանգեղոս եւ իւր թագազարեան գագաթնիքն. Վենետիկ, 1890. յէջս 109-119:

4. Անդ. էջ 110:

5. Ֆետտէր. էջ 70-81:

6. Դիտելի է, թէ ընդհանրապէս Խորենացոյն պատմութիւնը գրուած կը համարուի 480ին միջոցները, (Համառօտեա այս մասին Հ. Յ. վ. Գաթրեանի կարծիքը ի Հանդիս ամսօր. 1887, էջ 11), ուստի եւ նախ քան Ղ. Փարպեցին՝ որ գրեր է իւր պատմութիւնը յամս 488-490, ըստ Հ. Գաթրեանի. իսկ ըստ Գ.

Կորեան ընդարձակ գրութիւնը, եւ ուր որ սոցա երկուքին մէջ հակասութիւններ կ'ենրեւին, ընդհանրապէս առաջնոյն կը հետեւի: Այսպէս, օրինակ իմն, այսորեմէնի գիւտի եւ նորա յարդրող դիպաց պատմութիւնը առերէն նա ուղղակի Խորենացիէն, մինչ ընդարձակն բոլորովին այլազգ կը պատմէ նոյն դէպքերը:

բ. Ղ. Փարպեցին, որ ու Մետրովքայ վարուց եւ զրոց գիւտը պատմելուն մէջ իրեն միակ առաջնորդ ունեցեր է Կորեան գրութիւնը, ինչպէս կը վկայէ յայտնապէս նոյն ինքն¹, աւելի ընդարձակին հետ կը զուգընթեանայ՝ քան համառօտին: Իսկ այն կարեւորքը, յորս կը միաբանին համառօտն եւ Փարպեցին, եւ որք շատ սակաւք են, երկուքն այլ մի եւ նոյն հատարակաց աղբւրքէ աւեր են, այն ինքն է ի Խորենացոյն²:

գ. Ընդարձակն՝ միշտ Մաշտոց անուամբ կը ճանաչուի եւ կը կոչէ քա. Մետրովք, զի այս վերջինս յետոյ գրուած պատմանունն մ'էր իրեն եւ ոչ յատուկ անուն, ըստ աւանդութեան, իբրու Մար-արտաք կամ Մաշարովք³. ըստ այսմ եւ Փարպեցին միշտ Մաշտոց անուամբ կը յիշէ զնա, ի ըսց առեալ այն հատուածը որ խնդրական է եւ Խորենացին առեալ եւ համարուած կը համարուի՝ ուր միայն Մետրովք կը գրուի. իսկ Խորենացին մի ան-

Խալաթեանցի աւելի սւշ (հմտ. Ղ. Փարպեցի եւ գործք նորին, էջ 112) յամս 490-509: Աւտի կը հետեւցունեն յիշեալ դիտականք, թէ Փարպեցին առջեւ ունեցեր է Խորենացոյ գիրքը եւ անոր օգուտած, զոր սակայն չյիշեր ընաւ իւր աղբրեայ թուոյն մէջ: — Բայց պր. Ն. Բիւզանդացին բարձրովին տարբեր կարծիք յայտնել է այդ երկու պատմիչներու գրութեանց թուականի մասին. նա Փարպեցեայ պատմութիւնը շարագրուած կը համարի յամս 485-486, իսկ Խորենացոյ գրութեան ծածանալը կը գնէ 486-490 տարիներուն մէջ. (հմտ. Գննատեք, Պր. Բ. յէջս 9-19): Այս ուրեմն, ըստ այս վերջին կարծեաց, կը հետեւի՝ թէ Փարպեցեայն ծանօթ չէր Խորենացոյ գիրքն, եւ միանգամայն թէ՛ Կորեան համառօտին խոմբադրոյն — ի՞նչ իրօք ունեցեր է զայն առջեւը — չէր կարող Ձ դարէն յառաջ լինել:

1. Պատմութիւն Հայ. Վենետիկ, 1873, յէջս 33, 103:

2. Փր. Միւլլէր. Ղ. Փարպեցի եւ Կորիւն (Հանդէս ամսօր. 1891, էջ 178):

3. Ձայս կ'ակնարկէ անտարկոյս ու Սահակայ եւ ու Մետրովքայ անանուն կենսագրին հետեւեալ բացատրութիւնն. «Եւ մէկին Մետրովքայ արդիւքատեան անունն » եւ այլն. (Սոփ. հայկ. Բ. էջ 41:

գամ միայն ունի իւր զորոց մէջ Մաշթոց ա- նունը՝ եւ ուրիշ ամէն տեղ Մետրովր կանուա- նէ, որուն հետեւիք է նա եւ համառօտն. ապա ուրեմն Փարպեցիին ընդարձակը տեսեր է եւ ոչ թէ համառօտը: Զայս կը հաստա- տէ նա եւ ս. Մետրովրայ մահուան ամսա- թիւն. զի մինչ չամառօտն կը գնէ դայն ի տասն եւ յետք (անսովոր, փոխանակ ըսելով՝ յետքնառաւ) Մեհէկանի ամսեանն», ընդ- արձակն «յերեքասաներորդում ամսեանն Մեհէկանի» կ'ըսէ, որուն կը համաձայնին նա եւ Ղ. Փարպեցին եւ Խորենացին:

Գ. Հուսկ ապա, ընդարձակին նպաստա-ւորը կը հանդիտանան այն ամէն պատմա-կան գէպը եւ անձինք, հանդերձ իրենց յա-րակից հանգամանօք, որք ի ապառ կը պա-կասին համառօտին մէջ: Այսպէս, օրինա-կի աղագաւ, ընդարձակն՝ յառաջարանին մէջ՝ մանրամասն կը տեղեկացնէ իւր ընթեր-ցողները, թէ ինչ պատճառէ զրգեալ կամ ուստի յորդորեալ կը գրէ, — թէ ինչ կապ կամ յարնչութիւն կայր իրեն եւ պատմու-թեան զլիսաւոր անձնաւորութեան մէջ, — թէ ուստի էր ինքն եւ թէ յետոյ եպիսկո-պոս եղաւ Վրաց չխաբրին մէջ, — կը յիշէ ս. Մետրովրայ այլ եւ այլ ուղեւորութիւննե-րը գրող գիւտին առթիւ, — նորա զլիսաւոր օժանդակողըը նոյն գործոյ մէջ, որպիսիք էին, Հաբէշ, Վահրիձ, Դանիէշ, Հառախանո, եւ այլն: «Սինեակ Սաղաւորն իշխանը եւ յաղորդը՝ սխտական Վասակ, եւ նոյն նա-հանգին Սեանիա եպիսկոպոսը», — ինչպէս նա եւ Վրաց նշանադրաց գիւտի պատմու-թեան մէջ՝ Բակոր թագաւորն, Մովսէս եւ պիսկոպոսն, Զադա թարգմանն, — Աղուա-նից Արաբաղէն թագաւորն, Երեմիա եպիսկո-պոսն, Յովնաթան եւ Բենիամին քահանայը, — նմանապէս եւ զլիսաւոր աշակերտը եւ զործակիցը, Տիրայր խորձենացի, Մոռէի տա-րօնացի, Ենովիք, Դանան, թոդիկ, կրկին Մոսկոսիք՝ վայոցձորեցին եւ պաղնացին, կրկին Յովնանը՝ եկեղեցացին եւ խառնովանող՝ յոր-

լորիւտան, եւ այլն: Եւ ահա այս ամենայն գէպը եւ անձինք, որք կը պակասին Կորեան համառօտին մէջ, կը գտնուին թէ Փարպեց-ւոյ եւ թէ Խորենացւոյ մօտ. ապա ուրեմն կարելի է հետեւեցունել հաստատապէս, թէ սոյն պատմագիրք իրենց առկա ունեցեր են Կորեան ընդարձակը:

Վերոյիշեալ փաստերն թէ եւ ըստ բաւա-կանի համոզիչք են եւ զօրաւորք, սակայն կան նա եւ՝ որ տկարք են. ինչպէս, օրինակ, գ փաստն, որու զլիսաւոր հիմն է այն՝ իբր թէ Մաշթոց լինէր բնիկ եւ հարազատ ա-նունն ս. Մետրովրայ, մինչդեռ հնուց ի վեր երկրորդս աւելի ընդհանրացեր է եւ ի գործ-ածութեան եղեր է թէ՛ առ մասեանագիրս մեր եւ թէ՛ ժողովրդեան բերանը. ինչպէս կը վկայեն այս բանիս, բաց ի Խորենացւոյն եւ համառօտ Կորեանէն, նա եւ Մոսկերաց մէջ (Բ հատոր) գտնուած «Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին եւ Մեա-րովրայ վարդապետին» գրութիւնն, որ միշտ Մետրովր անունը կու տայ եւ երբէք Մաշ-թոց: Նոյնպէս Եղեղկայ կողքացւոյ ընծա-յուած «Նշանագիր կարգաց բանիցն Եղեղ-կայ» յիշատակարանն Մետրովր կը կոչէ գնա. «Եւ կարգը գործոցն Գրիգորի նորո-գեալ արամը միով երանելեաւ տարանաջույ՝ որում անուն Մետրովր ճանաչէր», եւ այլն: «Շահապիմանու ա ժողովրդն՝ կանոնաց նախնայութեան, յորում կը յիշուի ս. Մեա-րովր իւր սովորական անունամբ. «Հոգեկից հմարտասէր վարդապետին Մետրովրայ, որ լուսաւորեաց զերկիրս Հայոց վարդապետա-թեամբ», եւ այլն: — Գարով ս. Մետրովր մահուան ամսաթուոյն, — յորում Փարպե-ցին եւ Խորենացին կը միաբանին ընդար-ձակին հետ եւ միայն համառօտն կը տա-րերի, — եթէ այդ կը զօրէ իբրու ապացոյց ի նպաստ ընդարձակին, նոյնչափ ապա պիտի զօրեն ի նպաստ համառօտին ուրիշ երկու պարագայք մահուան ս. Սահակայ, որոնք թուի թէ զիպեր են յուշարեութենէ յիշեալ բանասիրաց:

1. Պատմ. Հայ. Բ. Ժ. «Եւ վկայ քեզ ի մօ-տոյ երաշխաւորեացէ Եկեղեցիստե գիրք Եւսե-րի կեանարացւոյ, զորս եա Քաղգմանել Երանելի վարդապետն Մաշթոց ի հայ լեզու»:

2. Սոյն անձն կը յիշուի յԱրտաշատ գու-մարուն եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ. (Հմմտ. Եղեղէ. Վենետիկ, 1893, էջ 49. — Ղ. Փար-պեցի. Վենետիկ, 1873, էջ 124):

3. Սորա մասին հետեւեալ գովութիւնը կու տայ Կորեան, «այր իսկ ուսուց վարդապետասէր եւ հմարտապատասէր» (յէջ 46). եւ այս վր-

կայութեան վերայ յենով՝ ոմանք ի բանասի-րաց կ'ուզեն հաստատել թէ այդ Յովնան կու յուած անձն՝ նոյն ինքն Մանդուկանն է. (Հմմտ. Հ. Բ. Մարգարեանի Աղաքանգեղոսը յէջ 119):

1. Սոյն ժողովս գումարեցաւ յամին 447, ի ժամանակս եւ նախադասութեամբ Յովնանի կու թողիկոսի, որում ներկայ գտնուեցան՝ բաց յեպիսկոպոսացն՝ նա եւ մարգարան Վասակ սինի եւ այլ զլիսաւոր նախարարք. (Հմմտ. Զամէեան, Պատմ. Հայ. Բ. յէջ 16):

1⁰. Ընդարձակն, խօսելով ս. Սահակայ մահուան մասին, կ'որոշէ թուականը «յառաջնումն ամի Յազկերտի որդւոյ Վառմայ թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհին», եւ այլն. Համառօտն ունի, «յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վառմայ թագաւորին Պարսից»¹. արդ տեւեներ թէ ինչպէս կը դնեն Փարպեցիին եւ Խորենացիին։ Առաջինը կ'ըսէ, «ի սկզբան ամին» երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վառմայ թագաւորին Պարսից»². իսկ երկրորդն ունի, «մինչեւ ցըսկիցքն ամին» երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի»³։ Յայտ է թէ այս տեղ յիշուածն Յազկերտ երկրորդն էր, Գոր(ցիւ) կոչուած Բաւրամ (Վառամ) իւր որդին, որ անմիջապէս չօրը յաղորդեց յային 439³. ապա ուրեմն այս տեղ անհրաժեշտ էր դնել երկրորդ բառն՝ աւելի բացայայտ լինելու Համար⁴. եւ ահա յայսմ Փարպեցիին եւ Խորենացիին կը Համաձայնին Համառօտին Հետ։

2⁰. Նոյն տեղ դարձեալ, ո՛չ թէ միայն ամսոյն օրը, այլ եւ ժամը կ'որոշուի՝ յորում փոթեցաւ յաստեացս ս. Սահակ։ Ընդարձակն կը դնէ «յերկրորդ» ժամու աւուրն»⁵. իսկ Համառօտն ունի «յերրորդ ժամու աւուրն»⁶. յայսմ եւս Փարպեցիին Համաձայն Համառօտին՝ կը դնէ «յերրորդ» ժամու աւուրն»⁷. ինչպէս որ գիւրի անունն այլ, Փարպեցիին եւ Խորենացիին կը դնեն Յիշոր՝ Համաձայն Համառօտին, մինչ ընդարձակն ունի Յիշորաց։

Այսպէս ահա ցուցուեցաւ ըստ բաւականի, թէ լոկ անուն մի եւ ամսամթիւ մի չեն կարող իբրու զօրաւոր փաստեր մէջ բերուիլ զրօթեան մի Հարազատ լինելը ապացուցանելու Համար կամ ոչ, քանի որ նոցա Հակառակ ուրիշ Հաւասարադօր ապացոյցներ կան։

Գարով միւս երեք (ա, ք եւ դ) ցուցումներուն, այո՛, ըստ բաւականի Համոզիչ են, եւ դժուար է որ մարդ չընդունի՝ թէ յիշուած Խորենացիին եւ Փարպեցիին իրենց առաջին ունեցեր են Կորեան ընդարձակը, քանի

որ պատմութեան զխաւոր պարագայից, անձանց եւ զիպաց նկարագիրներուն մէջ՝ այնչափ զուգընթաց են միմեանց նոքա երեքն, պահելով սակայն իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ բնադրոյով լեզուի եւ ոճոյ։ Միայն այն կէտը կը մնայ վիճելի, թէ ինչու ապա նշանագրաց վերջնական գիւտի պատմութեան մէջ կը տարբերին երկու պատմիչքն յընդարձակէն, մինչ ըստ ամենայնի Համաձայնը են Համառօտին նոյն կետին մէջ. արդեօք նոքա օտար աղբիւր մ'ունեցեր են, կամ թէ տարբեր աւանդութեան մի Հետեւեր են։ Այս կէտը յետոյ պիտի պարզենք։

Սակայն, Հաստատելու Համար այն՝ թէ Համառօտն չէր կարող Կորեան սկզբնագիր պատմութեանը լինել, այլ վերջին ժամանակի (Համաձայնութեան 2 կամ 3 դարուց, լեզուէն կշռելով) գրչի մի արդիւնք է, բաց ի յիշեալ փաստերէն՝ մէջ կը բերենք նա եւ Հետեւեալ զօրաւոր փաստերը։

Սրդ բաւական է Համեմատել անգամ մի Կորեան ընծայուած երկու գրութիւնները, եւ իսկոյն պիտի տեսնէ մարդ՝ թէ ոքան պակասաւոր է Համառօտն, ոքան կցկտուր, ինչպէս տեղ տեղ անկապ, կարծես դեռ անկատար ծրագիր մ'է՝ որ պէտք ունի յղուել լաւ՝ ճորտանալու, եւ իրեն յատուկ միօրինակ գոյն մի՝ ձեւ մի աւանըլու։ Յիշենք այս տեղ մի քանին.

ա. Անկապ եւ կցկտուր մասերն, որք կ'ենթադրեն ուրիշ միջանկեալ գէպեր, խօսքեր.

1⁰. Թուի թէ անտեղի ուսում մ'է որ կ'ընէ գրիչն (յէջ 13), երբ՝ յետ 3-4 տող յառաջանի՝ կը սկսի յանկարծ. «Եր այրս այս Մեսրոփը, ի Տարաւն գաւառէ» եւ այլն. այսպիսի սկզբնաւորութիւն մի ճիշդ Հակապատկերը կը կազմէ մեր պատմչաց եւ մատենագրաց ոճոյն, որք միշտ իրենց յառաջարաններուն մէջ ճոխարանք են։ Եւ արդէն այդ սկզբնաւորութիւնն կարծել կու տայ՝ թէ յառաջ պէթ մէկ երկու տեղեկութիւն պէտք է տրուած լինէր, որուն անմիջապէս կցէր «Եր այրս այս Մեսրոփը»⁸. մինչ ընդարձակն, յետ 3-4 էլ յառաջարանի, որ շատ երկար է նիւթին նայելով, կարգաւոր եւ յարմար ոճով կը սկսի. «Առն՝ զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք (ուղղելի՛ նշանակեցաք), վասն որ եւ փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մայթոց անուն»⁹։

2⁰. Գրոց գիւտի պատմութեան մէջ, ս. Մեսրոփը — ըստ Համառօտին — կ'երթայ ի Միջագետք Ասորոց առ Գառնիւլ, որուն ցուցած կամ Հնարած գրերն անյարմար գաւառի Հայերէն լեզուի, կ'ըսէ նա, ապսթիւք առ

1. Ղ. Փարպեցի. Պատմութիւն Հայ. էջ 103.
2. Մ. Խորենացի. Պատմութիւն Հայ. Գ. 45.
3. Հմմտ. Նեօղիէէ. Պատմութիւն Սասանեանց. յէջմիածին, 1896. էջ 39:
4. Ինչպէս գրուած է ընդարձակին վերջաբանին մէջ (յէջ 48), «մինչեւ ցառալին ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վառամ»։
5. Մանթութեան մէջ գրուած է. «Միւս օրին ի լուսանցօ երրորդ»։
6. Այս տեղ ծանոթութիւն գրուած է, թէ «Հին օր. մի. յերկրորդ»։

Ստուգած կ'ապաւինի, — կ'ենթադրուի՝ նոյն տեղոյ մէջ ուր էր յառաջ, զի անդ գալու կամ երթալու խօսք չկայ բնաւ, — եւ ահա « յարուցեալ յաղթիցն, կը յարէ անմիջապէս, ետտեղ զնշանագիրս մեր՝ Հանդերձ Ուստիստիս աշակերտիւ իշխիմանու, որ ի Սամու (ուղղելի, Սամուաստ) էր միայնակեալ » : Ուստի՝ մ.բ. աղօթքից միկոց պատահեցաւ այդ անցքն, կամ թէ արդեօք Սմարկումայ Հրաշքն տեղի ունեցաւ : Ո՞ր մնացին այն երկու տարիներն, յորս Դանիել լիան նշանագրաց անյալող փորձն եղաւ :

3⁰. Ս. Մեսրոբ, յետ գարձին ի Բիւզանդիոնէ, ըստ հրամանին զոր ընդունեւ էր ի Թէոփոս կայսերէ՝ զպրոցներ Հաստատեց Բունաց իշխանութեան ներքեւ գտնուած Հայ գաւառներուն մէջ՝ շատ բարեկարգութիւններ րարաւ, Բարդարիտոն կամ Բարդարիտոն կոչուած աղանդաւորները ջնկեց հայածեց, եւ այլն, որք կը պատմուին թէ՛ ընդարձակին եւ թէ՛ համառօտին մէջ (յէշ 28-29) : Իայց յետոյ ընդարձակն ակնարկութիւն մի կ'ընէ Ե. Մեսրոբայ ազգեւորութեան մասին, Աղուանից նշանագրերու գիւտին պատմութիւնը մէջ բերելով եւ ի Բարձր Հայս ըրած քարոզութիւնը, ուր « Թողոյր վերակացուս հաւատացեցոցն՝ զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն », զԵնիփ՝ ի Սպեր եւ զԴանան Եկեղեցաց զաւատին մէջ, եւ կ'աւելցնէ. « յետ այնորիկ հրաժարեալ յեկեղեցուցս, յիշատակեաց աշխարհին եւ յամենայն եկեղեցեաց... զայր անցաներ ի կողմանս Հայոց մեծաց » : եւ այլն : Իսկ համառօտն, յետ պատմելու Ե. Մեսրոբայ գրական գործօնութիւնը, թէ « բազում զորհրդագիր մատենան զհարց եկեղեցւոյ ստացեալ՝ ծովացուցանէր զվարդապետութեանն խորութիւնն », հարկաւ իւր հայրենեաց եւ ազգակցաց մէջ, կը յաւելու (յէշ 30). « Ինքն դառնայր (ուստի...) ի կողմանս Հայոց » : — անբարոշեկի է այդ՝ առանց միջանկեալ դէպքերուն, որք կը պատմուին յընդարձակին :

4⁰. Դարձեալ, անբարոշեկի է համառօտին հետեւեալ բացատրութիւնն, « յետ այսորիկ ուշ եղեալ երկոցուն երանելեացն զիտեանցն ազգի զգարութիւնն առատացուցանել », առանց մտաբերելու՝ թէ քան զայն յառաջ Ե. Մեսրոբը կ'ուղեւորէր Աղուանից, Գարդմանից եւ Վուգարաց աշխարհներուն մէջ, ուր կը քարոզէր, կը փարդապետէր, կ'ուսուցանէր, եւ այլն, որք կը յիշուին յընդարձակին. ապա այնուհետեւ Ե. Սահակ եւ Ե. Մեսրոբը յատկապէս իրենց ազգին զարութեան սկսան փոյթ տանել : — Երեսուն իլէն անդր մինչեւ ի վերջն՝ գրեթէ քալ առ քալ կը

հետեւի համառօտն ընդարձակին, առանց հաշուելու մի քանի անշնան տարբերութիւնները :

5⁰. Դիտողութեան արժանի է Դարձեալ համառօտին խօսից կարգաբանութիւնն (յէշ 33), ուր շփոթութիւն մի կը նկատուի, եւ չեն համաձայնիր տեղեւոյն քային եւ քայն. ահաւստիկ ամբողջ հաստուածն :

Իսկ երանելեացն սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոբայ զեկեղեցական զգրոց զգումարութիւնն կանխաւ ի յունարէն բարբառայ ի հայերէն թարգմանեալ, եւ զբազումս եւ զհայրապետացն սրբոց ճշմարտագաւառում իմաստութիւնս յօրինեալ ի հայ լեզու : Դարձեալ յետ այսորիկ առեալ հանդերձ Ենիփաւ զյառաջադոյն զյանձնարձակեալ տգիտութեանիկ թարգմանեալն՝ հաստատեալ ճշմարիտ օրինակօքն բերելովք, եւ շատ եւս այլ մեկնութիւնս զրոց սրբոց՝ թարգմանիք ըստ հայերէն նշանագրացն :

Հատուածիս փերջին տողը՝ որ չկայ ընդարձակին մէջ՝ բոլորովին աւելորդ է, փասն զի հայերէն նշանագիրք գտնուելէն վերջը՝ ի հարկի ասորիքն կամ պարսկերէն պիտի չըրէին. Դարձեալ առաջին տողէն վերջեցելով « Մեսրոբայ » անունը, որ համառօտորին յաւելուածն է եւ երանելեացն յեղակի փոխելով, կրնայ հատուածն մնալ իւր ամբողջութեան մէջ առանց խանգարուելու :

Բ. Ոչինչ նուազ դիտողութեան արժանի են եւ այն բոլոր ժամանակագրական եւ ուրիշ մանրամասն տեղեկութիւնք եւ պարագայք, որովք լի է ընդարձակն՝ ի նպաստ իրեն հարապատութեան, որք կը պակասին համառօտին մէջ :

1⁰. Ս. Մեսրոբայ արունական դիւանին քարտուղար լինելու ժամանակն կ'որոշուի հետեւեալ խօսքերով յընդարձակին, « առ հարապետութեամբն՝ աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն » (յէշ 14) :

2⁰. Դանիելեան նշանագրաց գիւտի ժամանակն կը նշանակուի այն տեղ (յէշ 17), թէ « ի հնիգերորդի ամի թագաւորութեան Վառդապետ » : Հարէլ Երէքն բերաւ առ թագաւորն Դանիելի նշանագրերը. համառօտին մէջ հազիւ թէ ազոտ կերպով կը յիշատակուի այս դէպքը :

3⁰. Երբ հայկական նշանագիրք գտնուցան, — որով յիշուի մեր ազգային մատենագրութեան եւ պատմութեան յիշատակելի լիման մի կը սկսէր, — եւ Ե. Մեսրոբը կը դառնայր « աշխարհեամբ եւ հոգելից ուրախութեամբ » ի հայրենիս, Կորին՝ յափըշ :

տակուած՝ ինքն իրմէ դուրս ելած՝ խանդավառ գրիչ մի կը գործածէ սոյն գէպքը նրա կարագործու պատճառ. « Եւ ոչ այնպէս մեծն Մովսէսը գուարճանայր յէջ Սինական լեւրին » ըսելով. Եւ մանրամասն կը յիշէ ժամանակը, տեղը, պարագաները, թէ « եկեալ Հասանէր ի Հայաստան աշխարհ, ի կողմանս Սարարատեան գաւառին, առ սահմանը Նոր-քաղաքին, ի վեցերորդ ամի Վաւմը շապհոյ արքային Հայոց մեծաց » . նոյն իսկ իրարու պատահած տեղը կը նշանակէ, « զափամբ Ռահ գետոյն. եւ զցանկալի ողջոյն միմեանց առեալ, ուստի եւ բարբառօք ցընծուծեան եւ երգօք Հոգեւորդք, եւ բարձրագոյն օրհնութեամբք ի քաղաքն դառնային, եւ գաւառի տօնական ուրախութեամբ անցուցանէին » . անկեղծ եւ եռանդուն սրտի զգացմունք, զորս միայն ճշմարիտ աշակերտ մի կարող էր ունենալ առ իւր վարդապետն : Մինչդեռ Համառուն, իբրեւ հեռաւոր եւ իրեն Համար անտարբեր գէպք մի նկատելով զայն՝ ցոտի կերպով կը պատմէ, թէ « Եւրանեղոյն Մեսրոպայ թերեւ զնշանագիրս մերոյ լեզուիս առ սուրբն Սահակ Հայոց, եւ առ Թագաւորն Հայոց Վաւմը շապհոյ, յոյժ ուրախ լինէին որպէս ընդ տախտակս ասուածաճաբիս » . այսչափ կ'ըսէ կ'անցնի, հազիւ թէ հարեւանցի շախմելով այն պաշտիկ հարց եւ զիպաց յիշատակները :

4⁰. Նշանաւոր խնդրոյ մի համար՝ հարկ եղաւ որ ս. Մեսրոպ Քիւզանդեան երթալոր առ Թէոդոս Բ կայսրն եւ առ Ստտիկոս Հայրապետն. այն տեղ մեծապատիւ կ'ընդունուի ի հայրապետէն եւ ի մեծածնաց, եւ ինքն եւս կ'ընդունի կայսրէն իւր խնդրած հրամանը, թէ եւ այս գէպքիս տարեթիւն նշանակուած չէ ընդարձակին մէջ, բայց զէթ աղօտ կերպով կայ յիշատակութիւն մի ժամանակին՝ թէ « յետ Պասեքին կատարելոյ » եւ այլն. մինչդեռ Համառուն՝ իւր սովորութեան համեմատ՝ բուծիւն կը պահէ եւ այս մասին :

5⁰. Գարձեալ, երբ կը պատմէ թէ ս. Մեսրոպը Յունաց բաժնէն կամ ի Բարձր Հայոց անցաւ ի մեծ Հայս, մանրամասն պարագաները կը յիշատակէ, թէ « Հասեալ ի Նոր-քաղաքն յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ, եւ Թագաւորն Հայոց, ուրում անուն Արտաշէս կոչէին եւ ամենայն բանակին » : Նոյնպէս լուծիւն է Համառունին մէջ եւ այս նկատմամբ :

6⁰. Ժամանակագրական տեսութեամբ, նըշանաւոր է նոյնպէս հետեւեւի Հատուածն, որ կը գտնուի ընդարձակին վերջը՝ յիշատակարանի ոճով, յորում նշանակուած են զըլ-

խաւոր թուականք կենաց ս. Մեսրոպայ եւ զրոց գիւտին. « Իւ արդ լինի Համար Հաւատոյ երանելոյն ամբ քառասուն եւ հինգ, եւ ի գարունթեմնէն Հայոց մինչեւ ցվախնան սըրբոյն՝ ամբ երեսուն եւ հինգ, որք Համարին այսպէս : Թագաւորեալ Գիսմունայ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Յապկերտի ամս քսան եւ մի. եւ յառաջնունն ամի երկրորդ Յապկերտի որդւոյ Վաւմայ, եւ գարունթեմնն երանելին : Եւ արդ առնու Համար ամաց սրբոց Հաւատոց ի չորրորդում ամէն կրմանայ արքայի, մինչեւ ցառալին ամն երկրորդ Յապկերտի որդւոյ Վաւմայ, եւ գարունթեմնն Հայոց յուրեւորդ ամէն Յապկերտի առեալ ըսկիզբն » : Սոյն ժամանակագրական տեղեկութիւնք այնպէս ճշդիւ կը Համապատասխանեն արտաքին պատմեաց աւանդած թուականներուն, որ միայն ժամանակակից պատմիչ մի կարող էր աւանդել մեզ զայնս, որով եւ զօրաւոր եւ ներքին ապացոյց մ'է այս՝ Հնուութեան եւ Հարազատութեան ընդարձակին, զոր Համառունն՝ աւելորդ եւ իրեն նպատակէն օտար Համարելով՝ գուրս Թողած է : Վերստի յիշելու հատուածին մէջ երկրպալական եւ սխալ է միայն Գիսմունայ անունն, զի այդպիսի Թագաւոր չիլիւրի Սասանեանց պատմութեան մէջ. հաւանական է թէ աղաւաղում մ'է դա զրշադրաց, եւ ըստ որում պատմութեան կարգն կը պահանջէ՝ պէտք է լինի անտառակոյս Բահրամ կամ Վաւհրամ՝ Դ՝ հրմանալ ընդունածն, զոր մերքե կոչին Վաւմ կըրման արքայ՝, որդի Շապհոյ երրորդի՝ եւ անշուշտ նախարար ձեռագիրն ունէր « Թագաւորեալ (Ի) Տեորն կրմանայ Պարսից արքայի » եւ այլն, եւ յետոյ եղեր է կրճատմամբ տառից՝ Տիւմանայ, Գիսմունայ. մինչդեռ չորս՝ հինգ տող վերջը ուղիղ գրուած է, « ի չորրորդում ամէն կրմանայ արքայի » : Գիտե՛ք դարձեալ ի պատմութեան, թէ Վաւմը (Ի կրմանայ) 10 տարի քահակալեց, որ է՝ յամս 389-399², մինչ հաստատուի մէջ « Թագաւորեալ ամս վեց » կ'ըսէ. արդ Բնչոյտն միարանելու է այդ երկու թուականները : Շատ դիւրին է այդ, եթէ ուշ դընենք թէ այն տեղ կորիւն չէ հաշուեր վը-

1. Համառ. Ղ. Փարպեցի. Դրուագ Ա, ԺԲ. էջ 49. « Յետ այսորիկ մեռաւ եւ Շապուհ (Գ) արքայն Պարսից (յամին 389), եւ Թագաւորեաց Վաւմ (Գ) որդի Զարա, որ էր կրման արքայ » (այս է կրմանայն = կրմանի արքայ) :

2. Համառ. Նեոլիզէ. Պատմագրիւն Սասանեանց, Թրգմ. Ն. Քարաման. Էջմիածին, 1896, յէջ 31-32 :

աւամ-կրմանայ թագաւորութեան տարիները, այլ թէ՛ ս. Մերովրայ վարդապետական գործօնէութիւնը կամ քարոզութիւնը սկսեալէն վերջը՝ վեց տարի թագաւորեց Վաւամ-կրման, ինչպէս յետոյ որոշակի կը բացատրէ նոյն ինքն կորիւն, թէ « առնու համար աւամաց սրբոց հաւատոց ի շորորդուով ամէն կրմանայ արճայի », որ է՝ յամին 393. զայս այսպէս կ'իմանայ նա եւ հ. Մէք. Չամչեան՝

գ. Զօրաւոր ապացոյց չէ՞ դարձեալ, ի նպատակ հնութեան եւ հարազատութեան ընդարձակին, որոս մէջ գտնուած լի գրուածեօք յիշատակութիւնն « սիսականն վասակայ », ինչպէս կը կոչէ զնա հեղինակն։ Յայտ է թէ, գորով այնպիսի ժամանակի կը վերաբերէր եւ այնպիսի հանգամանաց մէջ գրեր է այն տողերը, յորում կ'արգարանայր նման ընծայած բարի վկայութիւնն եւ դեռ կը պատշաճէր այն թշուառական իշխանին. եւ այդ ժամանակն եւ հանգամանք՝ միայն վարդանանց պատերազմէն յառաջ (յամս 445-450) կարելի էին լինել, երբ տակաւին խաղաղութեամբ կ'իշխէր վասակ սիւնին, եւ չկայր եկեղեցւոյ դէմ ո՛ր եւ է հայրածանք, ըստ վկայութեան Փարպեցւոյն (յիշ 106), թէ « շնորհեցաւ աշխարհին Հայոց պաշտօն ուղղափառ հաւատոց մինչեւ ցամի երկոտաւ սաներորդ Յագիկըտի... որդւոյ Վասայ », զոր կը հաստատէ նա եւ Նիդիշ (յէջս 32-33), թէ « մինչեւ ի մետասան ամն (Յագիկըտի) տէրութեանն » չկայր յայտնապէս ո՛ր եւ է խտտութիւն կամ հայրածանք. հետեւաբար վասակ դեռ դուրս չէր տուած իւր գոյնը, եւ տակաւին ոչ մէկուն յայտնի չէր՝ թէ ինչ կերպով ձեռք բերեր էր նա Սիւնեաց աշխարհին իշխանութիւնը, որ յետոյ Պարսից աստիւնն մէջ յայտնուեցաւ. այն պատճառաւ առանց վարանելու կ'ըսէր կորիւն, « յորում ժամանակի պարգեւեալ յԱստուծոյ, հաստնի ի դուռն իշխանութեանն Սիւնեաց՝ քաջն սիսականն վասակ »։ Թէպէտ եւ միւս կողմանէ ստոյգ է՝ թէ նախկին մանուկ վա-

սակայ համար էր այն վկայութիւնն, երբ « իրբեւ որդւոյ առ հարկ Հպատակութիւն ցուցեալ, եւ ծառայեալ ըստ աւետարանին վայելչութեան », ձեռնտու եւ օգնական կը լինէր ս. Մերովրայ քարոզութեան. բայց « մինչ ի վախճան գլխամայաւոյն ի գործ բերէր » բացատրութեամբ կարծեաւ ակնարկել կ'ուզէր նա եւ իւր ժամանակի մարգպան վասակը։ Այնպիսի շուայլ գովեստներ կաւելլէ էր թէ ո՛ր եւ է յետագայ գրիչ մի ընծայէր նմա; մինչդեռ Նիդիշէն եւ Փարպեցիէն սկսեալ ո՛ր եւ է պատմիչ՝ որ ստիպուեր է յիշել վասակայ անունը՝ աւելցուցեր է նա եւ անօրին, ապտամբ, նեղաւոր, աշխտադրոշ, մատուիչ, եւ այլն, մակդիրները։ Այն հատուածիկս կը պակասի համառօտին մէջ, որ խոհմութեամբ դուրս թողուեր է անաշուշտ՝ հասարակաց զգացումը չի վերաւորելու համար։

գ. Նոյնպէս նպատաւոր է առաջարկուածն՝ բանասիրաց մէջ յուզուած խնդիրն՝ կորեան եւ Ագաթանգեղոյի գրոց բանաքաղութեան մասին. վասն զի գրեթէ ապացուցուած է, թէ այդ երկուքէն՝ Ագաթանգեղոյի թարգմանիչն եւ կամ վերջին խմբագրողն է բանաքաղն. եւ եթէ համեմատեանք զայն կորեան երկու գրութեանց հետ, պիտի տեսնենք որ աւելի ընդարձակին հետ կը համաձայնի Ագաթանգեղոս՝ քան համառօտին, եւ այն եւս քան առ քան։ Իշ որովհետեւ Ագաթանգեղոյի գրոց թարգմանութիւնն կամ վերջին խմբագրութիւնն չէր կարող յետոյ լինել քան զհինգերորդ դարն, — զի տեսեր են զայն՝ ինչպէս որ ունինք արդ՝ Վ. Փարպեցին եւ Մ. Խորենացին իրենց գրութիւններէն յառաջ, — ապա ուրեմն կորեան ընդարձակն, զոր աչքի առաջ ունեցեր է թարգմանիչն կամ խմբագրողն Ագաթանգեղոյի, պէտք է գրուած լինի առ նուազն Ե դարու կիսուն, որով ճշգիւ կը շօշափեն զիւրար կորեան անունն եւ ընդարձակին գրութեան ժամանակն։ Այն կէտս հետեւեալ զիւրուն մէջ աւելի ընդարձակօրէն պիտի պարզենք։

Շարայարեյի

1. Պատմութիւն Հայոց, Ա, Ժանւթ. Բ գրոց. էջ 764։

